

Dr hab. inż. Paweł Chmieliński, prof. IRWiR PAN
Zakład Integracji Europejskiej
Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa
Polskiej Akademii Nauk

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Pauliny Wawrzynowicz pt. „Realizacja koncepcji rozwoju oddolnego obszarów wiejskich w Programie Leader”

Podstawa prawna

Przedmiotem recenzji jest praca doktorska mgr Pauliny Wawrzynowicz pt. „Realizacja koncepcji rozwoju oddolnego obszarów wiejskich w Programie Leader”, skierowaną do recenzji przez Radę Naukową Dyscypliny Ekonomia i Finanse Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, zgodnie wymogami prawnymi zawartymi w ustawie *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce* z dnia 3 lipca 2018 roku (Dz.U. poz. 1669 z późn. zm.).

Ogólna charakterystyka pracy

Układ pracy, jej podział na rozdziały i podrozdziały jest przejrzysty. Cel rozprawy oraz przyjęta metoda badawcza mają charakter naukowy, a przyjęty problem badawczy oraz jakość przeprowadzonych rozważań są odpowiednie dla rozprawy doktorskiej. Praca zawiera jasno sformułowane pytania badawcze i hipotezy.

Tytuł rozprawy jest zgodny z jej treścią. Praca została napisana z wykorzystaniem polsko- i angielskiej literatury przedmiotu obejmującej publikacje naukowe, akty prawne i dokumenty programowe oraz portale internetowe (ogółem ponad 170 pozycji). Praca nie budzi zastrzeżeń formalnych. Jest kompletna, zawiera odpowiednie odwołania do literatury, poprawnie zastosowano przypisy, zawiera streszczenia w językach polskim i angielskim, wprowadzenie, pięć dobrze zaplanowanych rozdziałów, podsumowanie i bibliografię, spisy tabel, wykresów i diagramów oraz obszerny aneks. Jest napisana poprawnym i przystępnym językiem.

Cel i hipotezy badawcze

Celem badań była ocena zgodności ukierunkowania wydatków Programu LEADER w województwie wielkopolskim z lokalnymi warunkami rozwoju obszarów wiejskich.

Jest to temat istotny zarówno z punktu widzenia poznawczego, jak również praktycznego. Program LEADER jest nowoczesnym narzędziem wspierania oddolnego rozwoju obszarów

wiejskich, ale także przykładem systemowego rozwiązania skierowanego na aktywizację społeczności lokalnych, promującego współpracę wielosektorową i wielopoziomową (m.in. współpracę wsi z lokalnymi centrami rozwoju, czyli małymi miastami). Program ten jest często wskazywany (co również podkreśla Doktorantka) jako laboratorium rozwoju obszarów wiejskich, przykład udanej współpracy na rzecz planowania, wdrażania i monitorowania strategii rozwoju terenów, które zostały autonomicznie wybrane przez członków Lokalnych Grup Działania, niezależnie od oficjalnego podziału administracyjnego, z uwzględnieniem związków historycznych, czy też powiązań funkcjonalnych. Tym samym wybór tej tematyki daje możliwość przeprowadzenia badań, które pozwalają lepiej zrozumieć specyfikę i charakterystyki rozwoju lokalnego i rozwoju obszarów wiejskich, a także sformułować wnioski przydatne w procesie oceny dotychczasowych oraz przy projektowaniu instrumentów polityki publicznej w Polsce i w Unii Europejskiej.

W pracy Doktorantka wskazuje jako cele szczegółowe:

- wyznaczenie głównych czynników rozwoju obszarów wiejskich województwa wielkopolskiego, z uwzględnieniem analizy czynnikowej;
- analizę lokalnych uwarunkowań rozwoju gmin należących do LGD w województwie wielkopolskim w dwóch okresach programowania: w latach 2007-2013 oraz 2014-2020;
- wydzielenie grup typologicznych LGD w województwie wielkopolskim o podobnych uwarunkowaniach rozwoju, na podstawie miernika społeczno- ekonomicznego, w dwóch okresach: na początku wdrażania perspektywy finansowej UE w latach 2007-2013 oraz w latach 2014-2020;
- określenie wpływu lokalnych uwarunkowań rozwoju gmin należących do LGD na aktywność w ubieganiu się o środki z Programu LEADER, w dwóch perspektywach finansowych UE, tj. 2007-2013 oraz 2014-2020;
- zbadanie opinii przedstawicieli LGD na temat głównych czynników rozwoju terenów objętych Lokalnymi Strategiami Rozwoju oraz udziałów wydatków przeznaczanych w budżetach LGD na te czynniki;
- konfrontację kierunków finansowania działań Programu LEADER PROW w latach 2007-2013 z lokalnymi uwarunkowaniami rozwoju LGD.

Zakres przestrzenny pracy obejmuje województwo wielkopolskie. Badaniami objęte zostały gminy wiejskie i gminy miejsko-wiejskie województwa wielkopolskiego oraz mające siedzibę na tym terenie Lokalne Grupy Działania. Łącznie badaniu poddano 207 gmin. Zakres czasowy pracy obejmuje lata 2007-2021.

W pracy zostały sformułowane trzy hipotezy badawcze o następującym brzmieniu:

1. Lokalne uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich wpływają na rodzaj i wysokość finansowania działań realizowanych w ramach Programu LEADER.
2. Wysokość finansowania Programu LEADER jest dodatkowo skorelowana z poziomem rozwoju społeczno-ekonomicznego gmin należących do Lokalnych Grup Działania.
3. Lokalne Grupy Działania ukierunkowują wydatki Programu LEADER na wzmacnianie wyjściowo dobrze rozwiniętych składowych lokalnego potencjału rozwojowego obszarów wiejskich.

Zastosowany w pracy logika postępowania badawczego obejmuje określenie lokalnych uwarunkowań rozwoju gmin należących do LGD mających siedzibę w województwie wielkopolskim oraz przeprowadzenia badań ankietowych wśród przedstawicieli LGD.

W pracy zastosowano szereg metod analizy danych, w tym m.in. jedno- oraz wielowymiarowej regresji liniowej, analizy czynnikowej, czy też statystyki opisowej i studium literatury przedmiotu. Na podstawie zmiennych zawartych w Banku Danych Lokalnych wyznaczono 30 wskaźników charakteryzujące obszary objęte strategią rozwoju, przyjętą przez LGD. Zmienne wyjściowe do analizy czynnikowej wybrano tak, aby kompleksowo zobrazować sytuację społeczną i gospodarczą gmin województwa wielkopolskiego. Stopień szczegółowości ograniczony był dostępnością danych w każdej z gmin objętych analizą. W pracy uwzględniono wskaźniki rozwoju obszarów wiejskich, charakteryzujące takie aspekty rozwoju jak: przedsiębiorczość, rolnictwo, infrastruktura społeczna oraz techniczna, aktywność mieszkańców obszarów wiejskich, skłonność do zrzeszania się oraz walory przyrodniczo- krajobrazowe terenów.

Wybór wskaźników rozwoju miał charakter autorski, natomiast w dyskusji nad zastosowaniem konkretnych zmiennych w rozprawie wykorzystano bogatą literaturę przedmiotu, m.in. uwzględniając dyskusję nad regionalnym zróżnicowaniem cech gospodarczych i społecznych, jak również kwestie poziomu rozwoju infrastruktury technicznej, społecznej oraz ocenę walorów turystycznych czy krajobrazowych, które Autorka słusznie uznaje za istotne dla prezentowanej analizy.

Przyjęte w analizie zmienne dotyczyły sytuacji gospodarczej, potencjału demograficznego, rozwoju rolnictwa, infrastruktury technicznej i społecznej oraz środowiska naturalnego. Należy zauważyć, że Autorka podkreśla również znaczenie kapitału ludzkiego i społecznego w badaniach dotyczących programu LEADER, wprowadzając do analizy zmienne je opisujące.

W rezultacie w analizie czynnikowej uwzględniono 26 wybranych wskaźników rozwoju obszarów wiejskich, które następnie zagregowano uzyskując 8 mierników charakteryzujących się wartościami własnymi, których całkowity skumulowany procent wyjaśnianej wariancji wynosił niemal 70%. Zaletą tego podejścia jest fakt, że mierniki te obliczono osobno dla obszarów wchodzących w skład poszczególnych LGD oraz dla całego obszaru województwa wielkopolskiego.

Średnią wartość tych mierników przyjęto za ogólny wskaźnik rozwoju wsi i rolnictwa na danym terenie, co posłużyło do wyznaczenia 5 grup typologicznych LGD, które charakteryzowały się zbliżonym poziomem rozwoju oraz umożliwiło zakwalifikowanie LGD objętych analizą do poszczególnych z nich. Dało to podstawę określenia zależności pomiędzy poziomem rozwoju społeczno-ekonomicznego gmin należących do LGD a aktywnością mieszkańców tych terenów w ubieganiu się o środki z Programu LEADER, jak również skalą finansowania działań realizowanych na tych obszarach w latach 2007-2013 oraz 2014-2020.

Autorka uzupełnia wyżej zarysowane podejście o analizę wyników badań ankietowych wśród przedstawicieli LGD mających siedzibę w województwie wielkopolskim w celu wskazania wpływu działań w ramach programu LEADER na wzmocnienie lub osłabienie cech przyjętych za bariery lub przewagi rozwojowe obszarów, objętych działaniami LGD mających swoją siedzibę w tym regionie. Pozwoliło to na ocenę istotności problemów występujących na obszarze LGD, w tym na temat kierunków pożądanego wsparcia z funduszy europejskich, czynników rozwoju danego obszaru wymagającego wkładu finansowego oraz podjętych decyzji i zamierzonych działań. Uzyskane dane pierwotne zostały skonfrontowane z wynikami badań analizy czynnikowej odnośnie lokalnych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich objętych działaniami poszczególnych LGD. Dało to podstawę oceny funkcjonowania programu, a także metod jego wdrażania, co jest oryginalne i wartościowe poznawczo.

Materiał do analizy stanowiły m.in. dane Banku Danych Lokalnych, Głównego Urzędu Statystycznego uzupełnione o materiały poszczególnych instytucji, zajmujących się wdrażaniem oraz nadzorem nad działaniami LGD. Materiał uzupełnia dobrze przygotowanie przez Doktorantkę narzędzie badawcze w postaci ankiety skierowanej do przedstawicieli 31 Lokalnych Grup Działania.

Uzyskane dane analizowano przy wykorzystaniu metod statystyki opisowej oraz przy wykorzystaniu regresji liniowej jedno oraz wielowymiarowej. Badanie empiryczne poprzedzone zostało ciekawą analizą literatury odnoszącej się do koncepcji rozwoju oddolnego, uzasadniająca wybór poszczególnych czynników rozwojowych, przyjętych w analizie, a także syntetyzującą badania nad funkcjonowaniem podejścia LEADER w kontekście uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w Polsce i UE.

Należy wskazać, że przyjęte podejście badawcze zostało dobrane adekwatnie do celu rozważań oraz umożliwiło uzyskanie odpowiedzi na sformułowane w rozprawie pytania badawcze oraz weryfikację przyjętych hipotez.

Ocena merytoryczna

W ramach przeprowadzonej procedury badawczej wyznaczono główne czynniki rozwoju obszarów wiejskich województwa wielkopolskiego, wydzielono grupy typologiczne LGD o zbliżonym poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego i określono lokalne uwarunkowania rozwoju. Następnie zbadano wpływ lokalnych czynników rozwoju gmin na aktywność w ubieganiu się o środki oraz wysokość i kierunki finansowania działań Programu LEADER.

Treść rozprawy została podzielona na pięć rozdziałów, podsumowanie oraz bogaty aneks.

W pierwszym rozdziale przedstawiono metodykę badań, ze szczególnym uwzględnieniem metody typologii obszarów działania LGD w województwie wielkopolskim oraz przyjętych metod analizy. Rozdział jest zwięzły, dobrze napisany i wyczerpująco informuje o logice procesu badawczego.

W drugim rozdziale pracy zaprezentowana została koncepcja rozwoju endogenicznego oraz omówiona rola państwa i społeczności lokalnych w tym procesie. Bardzo ciekawie przeprowadzony przegląd literatury przedmiotu stanowi wprowadzenie do i uzasadnienie badań prezentowanych w kolejnych rozdziałach. Ponieważ rozprawa dotyczy programu LEADER to warto byłoby również odnieść się do koncepcji wyrosłej na gruncie nauk politycznych, ale szeroko stosowanej w badaniach polityki rozwoju na poziomie regionalnym i lokalnych, czyli teorii dobrego rządzenia (*good governance*) oraz rządzenia wielopoziomowego (*multilevel governance*). Ta ostatnia skupia się na zrozumieniu procesów rozkładu siły w procesie sprawowania władzy pomiędzy jednostki administracyjne różnego szczebla, w ujęciu wertykalnym: władz centralnych, regionalnych i samorządów lokalnych, oraz horyzontalnie, poprzez współpracę podmiotów rządowych oraz pozarządowych organizacji i innych podmiotów. W kontekście współpracy społeczności lokalnych (ale również dlatego, że Autorka wraca do tego pojęcia przy okazji konstruowania wskaźników rozwoju w dalszej części analizy) warto też przeprowadzić krótką dyskusję nad samą koncepcją kapitału społecznego oraz jego różnymi wymiarami, wskazywanymi przez R. Putnama: wiążącym (*bonding*) i pomostowym (*bridging*), a także łączącym (*linking*). Byłoby to interesujące w kontekście zmian w strukturach LGD w poszczególnych okresach programowania, a także z punktu widzenia konsekwencji określonego sposobu tworzenia się grup (z inicjatywy samorządów, organizacji pozarządowych, czy lokalnych liderów) oraz konsekwencji dla współpracy w ramach LGD i realizacji strategii lokalnych.

Rozdział trzeci pracy wprowadza do założeń Programu LEADER w kontekście ewolucji polityki rozwoju obszarów wiejskich w Unii Europejskiej. Brakuje w nim jedynie bliższego omówienia (zestawienia) zmian poszczególnych działań osi IV PROW 2007-2013 oraz działania LEADER PROW 2014-2020, które w sposób znaczący warunkują rodzaj wsparcia i formy aktywizacji społeczności lokalnych.

Na stronie 51 Autorka prezentuje trzy modele wdrażania Programu LEADER w Unii Europejskiej (tu rozbudowany odnośnik do strony, na której znajduje opis tych modeli można zastąpić przypisem dolnym), określane jako: decentralizacja kompetencji wyboru projektów, decentralizacja kompetencji wyboru projektów i kompetencji płatniczych oraz decentralizacja wyboru projektów i zatwierdzania. Modele te różnią się zakresem kompetencji i odpowiedzialności poszczególnych instytucji i podmiotów zaangażowanych w realizację i zarządzanie programem. Polska realizuje pierwszy z nich, w którym LGD odpowiada za wdrożenie strategii, generowanie oceny i wyboru projektów, a instytucja zarządzająca za formalne jej zatwierdzenie. Jak podkreśla Autorka, zaletą tego podejścia jest „relatywnie niewielkie obciążenie administracyjne nałożone na LGD, co oznacza, że mogły się bardziej skoncentrować się na animacja i pracach rozwojowych”. Czy na podstawie przeprowadzonej analizy (zarówno dokumentów zastanych czy też materiału z badań własnych) Autorka mogłaby ocenić, czy jest tak w rzeczywistości? Jest to problem dotyczący barier i korzyści dla LGD z wdrażania programu (w ramach poszczególnych podejść) i może stanowić istotną przesłankę w sprawnej realizacji jego założeń na poziomie lokalnym. Przyjęty model zarządzania, realizacji i nadzoru działań w ramach Programu LEADER zasługuje na bardziej dogłębną analizę. Systemy organizacji i zarządzania wraz z podmiotami w nie zaangażowanymi (governance) mogą mieć duże znaczenie dla prawidłowej realizacji założonych celów Lokalnej Strategii Rozwoju, tempa realizacji działań oraz wydatkowania środków w ramach poszczególnych naborów, organizowanych przez LGD. Jest o tym wspomniane na stronie 55 rozprawy, gdzie Autorka zauważa, że realizacja programu w Polsce opiera się „na instytucjach państwowych, które zarządzają, realizują i nadzorują działania LGD” i o ile można się zgodzić z tym stwierdzeniem w zakresie zarządzania oraz nadzoru, to dodatkowego komentarza wymaga, w jaki sposób podmioty publiczne realizują te działania.

W rozdziale czwartym pracy przedstawiono wyniki badań własnych nad lokalnymi uwarunkowaniami wdrażania Programu w woj. wielkopolskim, w tym omówiono rozwój oraz wysokość finansowania rozwoju obszarów wiejskich w ramach tego instrumentu na tle kraju, a także dokonano charakterystyki lokalnych uwarunkowań rozwoju gmin objętych działaniem programu w dwóch perspektywach finansowych UE, tj. w latach 2007-2013 oraz 2014-2020. W rozdziale tym na uwagę zasługuje dyskusja Autorki z podejściem do typologii LGD w zależności od poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru ich funkcjonowania, którą przeprowadził Hoffman (2017) oraz uzasadnienie rozszerzenia zastosowanego podejścia, w myśl którego Autorka proponuje wyodrębnienie 5 grup typologicznych, co pozwoliło m.in. na obserwację współzależności pomiędzy rozwojem a wielkością PKB w grupach o najwyższym poziomie rozwoju.

Ciekawą obserwacją jest też zjawisko braku kontynuacji działalności przez LGD Leader Suchy Las, która w 2007 roku znalazła się w V grupie typologicznej, w 2015 roku zaś połączyła się z LGD Kraina Trzech Rzek (w 2007 r. w II grupie), co w rezultacie w kolejnej perspektywie finansowania uplasowało nowopowstałe LGD w IV grupie typologicznej. Po 2014 r. założenia programu wymuszały takie działania, preferencyjnie traktując duże (pod względem obszaru i liczby mieszkańców) LGD. Działania polityki publicznej miały swoje odzwierciedlenie w funkcjonowaniu LGD w latach 2014-2020, praca sygnalizuje (str. 101) skutki tych działań z punktu widzenia rozwoju społeczno-ekonomicznego. Również za ciekawy i wart pogłębionej analizy uważam obserwację dotyczącą rozwoju obszarów wiejskich objętych strategią LGD Wielkopolski Wschodniej mimo, że stowarzyszenie zmniejszyło liczbę gmin wchodzących w jego skład. Obserwacje te otwierają tym samym ciekawe możliwości kontynuacji badań zapoczątkowanych w ramach prezentowanej dysertacji, co uznaję za dodatkowy walor tej pracy.

Rozdział piąty Doktorantka poświęca ocenie wydatków Programu Leader w województwie wielkopolskim, w kontekście uzyskanych wyników badań nad lokalnymi uwarunkowaniami rozwoju gmin oraz wynikami badań ankietowych przeprowadzonych wśród przedstawicieli LGD. Jest to wartościowa analiza weryfikująca wyniki badania, tym samym przyjęte założenia oraz zastosowane metody badawcze, w oparciu o opinie osób bezpośrednio zaangażowanych w realizację zadań LGD. Wyniki badania ankietowego potwierdziły, że relatywnie najmniej istotnymi czynnikami rozwoju obszarów wiejskich wspieranych w ramach Programu LEADER w woj. wielkopolskim były te, związane z rolnictwem oraz infrastrukturą techniczną. Jednocześnie działania wspierające te kierunki rozwoju wiązały się z najniższymi wydatkami w perspektywie 2007-2013 (por. rys. 33 na str. 131). Program LEADER w ograniczonym stopniu stymulował rozwój szeroko rozumianej działalności rolniczej (i jej dywersyfikacji) z uwagi na założenia tej osi PROW, skierowanej na wspieranie ogólnego rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich, w przeciwieństwie chociażby do osi I i II Programu. Dlatego warto przeanalizować założenia programu, poszczególnych osi i konsekwencje tak przyjętych ram finansowania poszczególnych działań dla efektów jego realizacji. Tym samym kwestie rozwoju rolnego w działaniach w ramach LEADERa miały znaczenie marginalne zarówno wśród priorytetów, jak i w strukturze ich finansowania. Istotne jest też wskazanie na proces przygotowania i konsultacji społecznych poprzedzające tworzenie Lokalnych Strategii Rozwoju przez poszczególne LGD, które oparte były na diagnozie luk i szans rozwojowych (analiza danych statystycznych) oraz uwzględniały opinie mieszkańców. Miało to również przełożenie na priorytety oraz strukturę finansowania poszczególnych czynników rozwojowych. Badanie to wskazuje, że w tym procesie rolnictwo

nie znalazły się wśród głównych czynników wskazywanych jako niezbędne do objęcia interwencją w ramach LSR. Wskazuje na to również deklaracja znakomitej większości respondentów odnośnie ukierunkowania finansowania w ramach działalności LGD na wsparcie/zwiększenie szans rozwojowych danego obszaru, wobec niewielkiego odsetka wskazań ukierunkowania wsparcia na niwelowanie dotychczasowych barier.

Warto podkreślić, że w pracy wskazano również na bariery innowacyjności projektów realizowanych w ramach Programu LEADER, wśród których wskazuje się zawilgość procedur tworzących ramy wdrażania programu, a także jego relatywnie ograniczony budżet.

W podsumowaniu Autorka w sposób zwięzły, aczkolwiek bardzo informacyjny omawia proces weryfikacji postawionych hipotez. Doktorantka udowodniła, że lokalne uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich wpływają na rodzaj i wysokość finansowania działań realizowanych w ramach Programu LEADER. Co ważne, o wsparcie w ramach programu częściej ubiegali się mieszkańcy terenów objętych działalnością LGD o relatywnie niższym poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego, co potwierdziła analiza aktywności na początkowym etapie jego wdrażania (lata 2007-2013). Szerszego omówienia (o analizę założeń programowych PROW i osi/działania LEADER w obydwu okresach finansowania) wymagają natomiast wyniki analizy aktywności ubiegania się o środki z programu w kontekście tzw. *czynnika rolniczego*. Wartościowym wnioskiem z tej części badania jest wskazanie na „uczenie się” i wymianę doświadczeń przez mieszkańców wsi, co przekładało się na ich aktywność w ramach kolejnej edycji programu LEADER co obrazuje pozytywny wpływ na te procesy takich zjawisk jak poziom przedsiębiorczości, czy czynnika aktywności „kulturowej” (czy raczej powinno być: kulturalnej).

Ponadto potwierdzono, że wysokość finansowania Programu LEADER jest skorelowana z poziomem rozwoju społeczno-ekonomicznego gmin należących do Lokalnych Grup Działania. Autorka wykazała, że Lokalne Grupy Działania ukierunkowują wydatki Programu LEADER na wzmacnianie wyjściowo dobrze rozwiniętych składowych lokalnego potencjału rozwojowego obszarów wiejskich, co stanowi cenną wskazówkę dla tworzących założenia przyszłych edycji tego programu w myśl zasady tworzenia polityki w oparciu o dowody naukowe (*evidence based policy making*), co wyróżnia pracę również pod względem aplikacyjnym.

Ocena formalna pracy

Struktura pracy wynika z przyjętej logiki postępowania badawczego, na podkreślenie zasługują dobre proporcje poszczególnych rozdziałów, zarówno z punktu widzenia relacji studiów literaturowych do badań własnych, co przekłada się na przejrzystość pracy, którą dobrze się czyta.

Poniżej zamieszczam kilka uwag o charakterze formalnym i stylistycznym, które traktowane w formie dyskusji mogą zostać włączone w procesie wydawniczym, ponieważ praca zasługuje na opublikowanie, zarówno z uwagi na walory poznawcze, jak i aplikacyjne.

Należy zaznaczyć, że słowo „LEADER” jest skrótem nazwy programu pochodzącej z języka francuskiego (Liaison Entre Actions de Development de l'Economie Rurale) i powinno pisać się go wielkimi literami.

Praca jest napisana starannie, chociaż nie brakuje drobnych błędów stylistycznych i technicznych (np. powtórzeń). Prezentowane w tabelach liczby powinny mieć podobny rząd wielkości, co czyniłoby je bardziej czytelnymi i łatwymi w analizie (np. w tabeli 5 na str. 49, 8 na str. 56, czy też 18 na str. 73 itp.).

W tekście rozprawy opisującym dane tabeli 13 (str. 65), prezentującej wybrane wskaźniki potencjału produkcyjnego rolnictwa sugeruje się dodanie komentarza odnośnie dostępności/jej braku w przypadku danych obrazujących relację TUZ oraz lasów do powierzchni użytków rolnych. Można zrezygnować z ich prezentacji na rzecz wskazania tych wartości w samym tekście.

Warto też w tabelach opisujących zmienne przyjęte w analizie czynnikowej, uzupełnić ich nazwy o skrót, który umożliwiłby łatwe odgadnięcie nazwy poszczególnych czynników, obecnie „czynnik 1-8” jest czytelny i poprawny, ale nie ułatwia lektury (zob. tab. 27 na str 85 i dalsze).

Warto też precyzyjnie wskazać, że termin ‘struktura agrarna’, używany w pracy (np. str 111) nie jest tożsama z pojęciem struktury obszarowej, której wskaźniki posłużyły do wyodrębnienia *czynnika rolnego*, co sugeruje tabele 11-13 (ss. 64-65) oraz opis na str. 86. Zazwyczaj pod pojęciem struktury agrarnej rozumie się, obok struktury obszarowej, również inne zmienne o charakterze uzupełniającym, związanej w wielkością ekonomiczną gospodarstw, produkcji rolnej, dochodu czy też nakładów pracy. Rozszerzenie zestawu zmiennych składających się na tzw. *czynnik rolny*, przyjęty w pracy, mógłby prowadzić do innych wyników analizy, jeśli chodzi o jego relacje ze wskaźnikami ogólnego poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego danego terenu.

Powyższe uwagi nie pomniejszają mojej wysokiej oceny wyboru problemu badawczego, przygotowania i realizacji prezentowanego w pracy badania, jakości przygotowania samej rozprawy oraz jej wartości merytorycznej. Autorce udało się zgłębić ciekawy problem, ale także przedstawić wnioski przydatne w praktycznych działaniach administracji publicznej, interesujące dla praktyków oraz dla wszystkich osób, związanych z realizacją inicjatyw w ramach podejścia oddolnego oraz zainteresowanych funkcjonowaniem inicjatywy LEADER.

Wnioski końcowe

Recenzowana rozprawa mgr. Pauliny Wawrzynowicz „Realizacja koncepcji rozwoju oddolnego obszarów wiejskich w Programie LEADER” prezentuje bardzo dobrą wiedzę Doktorantki w dyscyplinie ekonomia i finanse oraz potwierdza umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Przedłożona do recenzji rozprawa doktorska zawiera oryginalne rozwiązanie problemu naukowego dotyczącego zgodności ukierunkowania wydatków Programu LEADER w województwie wielkopolskim z lokalnymi warunkami rozwoju obszarów wiejskich

Rozprawa spełnia wymogi formalne określone w ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym z dnia 14 marca 2003 r. oraz ustawy z dnia 3 lipca 2018 r. – *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce*, w związku z czym stwierdzam, że może zostać dopuszczona do dalszych etapów procedury doktorskiej.

 Paweł Chmeliński